

Funkcje dekoracji ceramicznej w przestrzeni industrialnej dawnej cegielni w Nowogrodźcu koło Bolesławca (1864–2012)¹

DR EWA ŁUKASZEWICZ-JĘDRZEJEWSKA

AKADEMIA SZTUK PIĘKNYCH IM. EUGENIUSZA GEPPERTA WE WROCŁAWIU
WYDZIAŁ CERAMIKI I SZKŁA, KATEDRA KONSERWACJI I RESTAURACJI CERAMIKI I SZKŁA

Fabrykę klinkieru w Nowogrodźcu założył w 1863 roku przedsiębiorca Josef Hersel (1831–1904), właściciel folwarku w sąsiadującej z Nowogrodźcem wsi Ołdrzychów.² W krótkim czasie zakład stał się jednym z najnowocześniejszych spośród licznych cegielni funkcjonujących w rejonie bolesławieckim, dla którego przemysł ceramiczny był od XVI wieku podstawowym działem gospodarki. Fabrykę już w latach 80. XIX wieku wyposażono w nowoczesny, wysokowydajny piec Hoffmanna, który zapewnił zwiększenie produkcji i wzrost zatrudnienia. W latach 80. i 90. XIX wieku cegielnia i klinkiernia

dr Ewa Łukaszewicz-Jędrzejewska

Historyk sztuki i architektury, dr nauk technicznych, adiunkt w Katedrze Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła ASP we Wrocławiu. Specjalista dokumentacji i rewaloryzacji zabytkowej architektury.

Interesuje się socjologią sztuki, sztuką nowych mediów i ich zastosowaniem w projektowaniu konserwatorskim, relacjami sztuki i władzy, publikuje. Przygotowuje habilitację, której wątkiem przewodnim jest praktyczna synergia nauk w konserwatorstwie.

e-mail: e.jesska@gmail.com

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą zdefiniowania pozaestetycznych funkcji dekoracji w zespole industrialnym. Zespół dawnej klinkierni w Nowogrodźcu powstałej w 1864 roku jest jednostkowym przykładem zachowanego na Dolnym Śląsku założenia industrialnego, w którym oprócz funkcjonalnych cech zakładu, dużą rolę odgrywa bogata i zróżnicowana pod względem chronologicznym i stylistycznym dekoracja elewacji. Występuje ona na wszystkich budynkach zespołu, tworząc unikalny rodzaj plenerowego wzornika asortymentu pochodzącego z lat 1870–1940/2010. Są to fryzy, plakietki, płytki ceramiczne, kształtki terakotowe formy oraz rozbudowane przedstawienia figuralne – zoomorficzne, floralne, fantastyczne, przykłady szkliwa i barwienia ceramiki oraz wzorcowe zestawy dekoracyjne w funkcji reklamy zewnętrznej. Oprócz wartości estetycznej mają one szereg funkcji pozaestetycznych ważnych dla badaczy kultury industrialnej – funkcje normatywne, techniczne, technologiczne, analityczne (stan zachowania ceramiki elewacyjnej), identyfikacji i reklamy zakładu oraz podstaw do wydawania decyzji i podejmowania prac konserwatorskich. Próba odczytania pozaestetycznych walorów dekoracji prezentuje rozbudowane metodologiczne podejście do procedur dokumentacji obiektów industrialnych.

SUMMARY

Features of ceramic decoration in industrial space of the Former Clinker Works in Nowogrodziec near Bolesławiec (1880–1930)

The article presents the results of documentation works underway at the historical complex of buildings of the former clinker works. They were the basis for entering the site and the unique decorative elements into the register of technological and industrial monuments. The clinker works in Nowogrodziec, built

between 1864–1930, are an example of industrial complex in which, apart from purely functional features – the spatial arrangement and the structure of buildings serving technological needs – we also find the ceramic facade ornaments. They are present on administrative and production buildings (pattern shop, mould room, raw materials storage facilities, drying room, furnace rooms, and chimneys). Chronological stratification of the complex made it possible to date the glazes, plaques, ceramic tiles, figures and individual ornamental motifs appearing on the building facades. The ornaments serve also as a presentation of ceramic techniques and technology – colourful glazes and masses. Another characteristic feature of these decorations is the rich variety of motifs, compositions and techniques found frequently within a single building. It constitutes a type of an “outdoor” catalogue of architectural elements, details and terracotta sculpture forms manufactured at the works from the beginning of its operation until 1980's. The efforts to document the complex made it possible to confirm the hypothesis that the ornaments constituted a standard of reference. In addition to the aesthetic value, they have a number of non-essential functions important for industrial culture researchers – normative, technical, technological, analytical functions (state of the facade ceramics), identification and advertising of the plant and the basis for decision making and conservation. The attempt to read the non-ethical values of the decoration presents an elaborate methodological approach to documentation procedures of industrial objects. Apart from their aesthetic value, the ornaments are normative in character, of importance for conservation or preservation decisions made in connection with the planned revitalization of the site.

SŁOWA KLUCZOWE

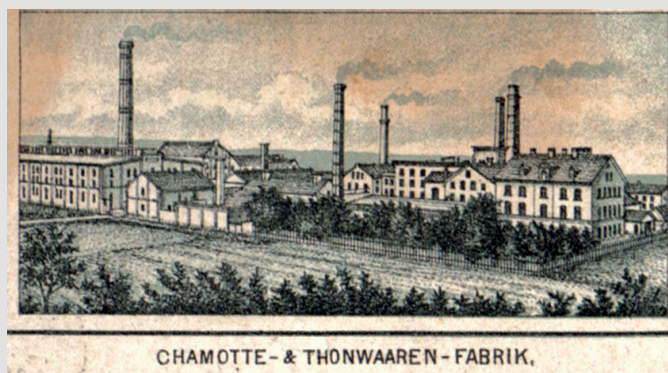
architektura industrialna, elewacje ceglane, ceramiczna dekoracja, wzorniki, estetyka dekoracji XIX/XX wieku, dokumentacja konserwatorska

KEYWORDS

industrial monuments, clinker works, ceramic ornaments, aesthetic, catalogue of detail

1. W artykule kontynuuję i rozwijam wątek dekoracji obiektów klinkierni w Nowogrodźcu, po raz pierwszy zaprezentowany w publikacji *Ceramiczna dekoracja elewacji budynków zespołu dawnej fabryki klinkieru w Nowogrodźcu koło Bolesławca*, w: *Integracja sztuki i techniki w architekturze i urbanistyce* (2014). Przedstawiam problemy związane z pozaestetyczną funkcją dekoracji, zwracając uwagę na interdyscyplinarne wartości zbioru. Publikacja z 2014 roku była tylko prezentacją wyników prac inwentaryzacyjnych w klinkierni, prowadzonych przez autorkę w 2013 roku.

2. Pisownia imienia Josef/Joseph niejednoznaczna. W genealogii rodu konsekwentny jest zapis Joseph i dotyczy to trzech pokoleń rodziny. Na nagrobku natomiast występuje pisownia Josef. Nie przeprowadzono kwerendy archiwalnej w celu ustalenia przyczyn tej rozbieżności.

Rys. 1. Widok zespołu klinkierni w Nowogrodzcu na karcie pocztowej (1880).

Rys. 2. Zbiór oryginalnych drewnianych form zachowanych w budynku modelarni.

zatrudniała ponad dwustu robotników. Do roku 1945 zakład specjalizował się w produkcji cegły klinkierowej pełnej, drażnionej i kształtowej, ceramicznych dekoracyjnych pustaków i odlewów oraz płytek posadzkowych [1]. W jednym z budynków modelarni zachował się zakładowy magazyn sygnowanych drewnianych modeli i form, dokumentujących ciągłość pracy wzorcowni Nowogrodzka od 1864 roku. Ten unikalny zbiór ma wielką wartość kulturową, w obliczu zniszczeń dziedzictwa materialnego Śląska po 1945 roku³.

O wysokiej jakości wyrobów z Nowogrodzka świadczy fakt realizacji przez tę cegielnię rządowych zamówień przy budowie prestiżowych obiektów we Wrocławiu w latach 20. i 30. XX wieku. Z licowych cegieł klinkierowych i kształtek o charakterystycznym, lekko fioletowym zabarwieniu wykonano wyprawy elewacji i detal architektoniczny Prezydium Policji we Wrocławiu przy ul. Podwale 31/33 (1926–28). Z płyt i flizów ceramicznych szklawionych szmaragdowozielonym szkliwem wykonano okładzinę ścienną głównego, reprezentacyjnego holu obiektu. Wielkoformatowe, płaskorzeźbione płyciny terakotowe stanowią także dekorację bocznych portali wejściowych [2]. Z Nowogrodzka pochodzi też licowa cegła klinkierowa, terakotowe plakiety figuralne (proj. Felixa Kupscha) i wielkoformatowa dekoracja architektoniczna gmachu Poczty Głównej we Wrocławiu przy ul. Krasińskiego 1/9 (1926–29).

3. W 2011 roku zbiór wzorcowni był chroniony przez pracowników zakładu i udostępniony autorce tylko dla celów ewidencji konserwatorskiej. Wpisany został do rejestru zabytków techniki jako oryginalnie zachowane wyposażenie modelarni.

4. Lica wrocławskich reprezentacyjnych gmachów, o których pisałam powyżej, są do dzisiaj żywym przykładem perfekcyjnej produkcji klinkierni w Nowogrodzcu. Po prawie 90. latach zachowały charakterystyczną fakturę, kolor i charakter szkliwa, terakotowych czy ceglanych detali w kilkunastu odcieniach. Zabiegi konserwatorskie ograniczają się jedynie do umycia powierzchni.

Rys. 3. Drewniany, składany blok formy ze znakami technicznymi i plaketką inwentaryzacyjną wzoru.

Rys. 4. Widok zespołu od strony południowej, na budynki piecowni (2011).

Funkcje dekoracji w obiekcie industrialnym

Zespół dawnej klinkierni w Nowogrodzcu jest prawdopodobnie jedynym zachowanym na terenie Dolnego Śląska przykładem obiektu industrialnego, w którym ceramiczna dekoracja występuje na elewacjach wszystkich budynków wchodzących w skład zespołu. Zazwyczaj elewacji budynków funkcyjnych nie dekorowano, ograniczając ich „estetyzację” do podkreślenia horyzontalnych podziałów za pomocą fryzów skomponowanych z połówek, ćwiartek i ósemek w ukośnym, krzyżowym lub główkowym ustawieniu [3].

Prace dokumentacyjne związane z procedurą wpisu zespołu w Nowogrodzcu do rejestru zabytków techniki pozwoliły na sformułowanie tez o dodatkowej, pozaestetycznej funkcji ceramicznej dekoracji obiektów [4]. Polegała ona na wykorzystaniu lica wszystkich budynków klinkierni jako plenerowej ekspozycji asortymentu, połączonej dodatkowo z funkcją reklamy, stanowiąc rodzaj współczesnej zewnętrznej przestrzeni reklamowej. Taka prezentacja mogła mieć jednocześnie praktyczne znaczenie dla procesu technologicznego. Stwarzała warunki do obserwacji i badania stanu zachowania detalu ceramicznego w warunkach ekspozycji zewnętrznej, w specyficznym klimacie podgórskim. Kilkuletnia obserwacja zmian parametrów połówek ceramicznych dawała możliwość wprowadzania korekt w procesach technicznych i technologicznych, co w efekcie pozwalało uzyskać doskonałą jakość produktów⁴.

Zespół zachował do czasów współczesnych pierwotny układ przestrzenny. Zabudowania fabryczne są skupione wokół trzech dziedzińców i składają się z budynku biurowego, wzorcowni, piecowni, kotłowni, formowni, dwóch magazynów, warsztatu, budynku pomocniczego, przygotowalni masy, młyna, stacji trafo, komina i muru ogrodzeniowego. Wszystkie budynki – za wyjątkiem biurowca – w swych

Rys. 5. Pawilon wzorcowni (1880) z ekspozycją antykizujących detali gzymsu.

Rys. 7. Pawilon wzorcowni, fryz z terakotowymi tondami figuralnymi i dekoracją floralną (1880).

Rys. 6. Pawilon wzorcowni, południowo-zachodni narożnik z aplikacjami terakotowych płytcin na ścianie szczytowej (1928).

Rys. 8. Plakieta z parą łabędzi na murze wozowni (1890).

architektonicznych formach są typowymi murowanymi, przeważnie jedno- i dwukondygnacyjnymi halami nakrytymi dachami dwuspadowymi lub płaskimi, z układami przestrzennymi podporządkowanymi specyficznym wymaganiom technologii i technik ceramicznych.

O wyjątkowości tego zespołu decydują przede wszystkim jego walory estetyczne. Wszystkie obiekty otrzymały dekorację ceramiczną w stylu eklektycznym, z przewagą form neorenesansowych i neoklasycystycznych [6], [7]. W dekoracji wykorzystano flizy i kształtki dokumentujące ciągłość produkcji zakładu w latach 1870–1945. Świadczy o tym sposób montażu fryzów, plakieta czy terakotowych segmentów, których nie aplikowano na mur, a wmurowywano w jego strukturę. Mają one tym samym dodatkowy walor normatywny, tworząc naturalny wzornik pozwalający na weryfikację i datowanie rozproszonych detali architektonicznych czy odtworzenie bogatej dekoracji elewacji dziewiętnastowiecznych kamienic⁵.

Zespół klinkierni sprawia wrażenie harmonii i spójności, wynikające zapewne także z subiektywnych emocji odbiorcy. Różnorodność i wielość dekoracji absorbuje uwagę obserwatora i nieco oddala go

od „prozy” linii produkcyjnych, jednocześnie wzbudzając chęć poznania pełnej oferty handlowej zakładu.

Po wielokrotnej terenowej analizie zespołu, nasuwa się jeszcze jedna hipoteza dotycząca tym razem ekonomicznych zasad jego funkcjonowania. Do dekoracji użyte zostały, oprócz detali pełnowartościowych, także elementy z wadami fabrycznymi, wadliwe, o nierównym spieku szklawionej powierzchni, ze śladami nadmiernego utlenienia czy niedopału, spękane technologicznie lub lekko mechanicznie uszkodzone. Zostały one tak wkomponowane w jakościowo dobre segmenty, by nie niszczyć estetyki kompozycji. Przy obecnym stanie obiektów pokrytych nawarstwieniami zanieczyszczeń atmosferycznych, tworzących miejscami zwartą patynę, te „wmurowania” podczas pobieżnego oglądu są niemal niezauważalne. Taka praktyka murowania ścian świadczyła o strategii zarządzania firmą, w której wartością była także dbałość o jej wizerunek, prezentację i identyfikację.

Katalog motywów i topografia dekoracji

Podczas prac terenowych zanalizowano lica wszystkich obiektów wchodzących w skład zespołu w Nowogrodzcu⁶. Tylko w czterech na trzynaście opisanych obiektów nie stwierdzono dekoracji ceramicznej – były to jednokondygnacyjne, otwarte obiekty o charakterze wiat lub traktów komunikacyjnych.

Elewacje pozostałych obiektów są przykładami zastosowania zróżnicowanej dekoracji ceramicznej w funkcjach opisanych powyżej – funkcji *decorum*, funkcji reklamy zewnętrznej asortymentu,

5. Kwerenda w najbardziej popularnych wzornikach detali ceramicznych, pochodzących z 3. ćwierci XIX wieku, pozwala stwierdzić, że repertuar form – szablonów wykorzystywanych we wzorcowni w Nowogrodzcu, daje podstawy do uznania zewnętrznej ekspozycji detalu jako rodzaju „wzornika” także w sensie normatywnym. Ciekawym materiałem ikonograficznym byłyby wzorniki zakładowe będące kompilacją wybranych kart z bogatej oferty graficznej, popularnej w XIX wieku [7]. W Nowogrodzcu zachowały się jedynie w formie szczątkowej, w nielicznych, obecnie już prawie nieczytelnych kopiach ozalidowych pochodzących z lat 20. XX wieku.

6. W wyniku przeprowadzonych prac inwentaryzacyjno-dokumentacyjnych zespół klinkierni w Nowogrodzcu został wpisany przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu do rejestru zabytków techniki pod nr A/5245/1-13.

Rys. 9. W dekoracji ryzalitu piecowni (1928–30) zidentyfikowano charakterystyczne segmenty – formy wieloboczne, wrzecionowate i zygzakowate – wyprodukowane w latach 1927–28 dla nowego gmachu Prezydium Policji we Wrocławiu.

Rys. 10. Narożnik ryzalitu piecowni – formy wachlarzowate pokryte charakterystycznym fioletowym szkliwem, wyprodukowane w latach 1927–28 dla nowego gmachu Prezydium Policji we Wrocławiu.

funkcji prezentacji ciągłości produkcji zakładu, funkcji normatywnej (ważnej dla współczesnego historyka kultury), funkcji analitycznej (dla technologów produkcji) i funkcji swoistego warsztatu technologicznego dla konserwatorów ceramiki.

Znacząca dla powyższych tez jest topografia dekoracji. Wielkoformatowe terakotowe płyciny o figuralno-zoomorficznej i floralnej dekoracji zdobiły nawet murki działowe pomiędzy budynkami ciągów technologicznych (1900–1928), ścianę stajni (1912), wzorcowni (1880), czy ścian szczytowych jednokondygnacyjnych budynków gospodarczych, magazynu stali (1880–1901). Rozbudowane kształtkowe obramienia okienne zdobiły ślepe okna szczytowe piecowni (1900), a elewacja piecowni Hoffmanna (1889) stanowiła wieloelementowy wzornik kształtek, motywów figuralnych oraz palety szklivi. W dekoracji ryzalitu piecowni (1928–30) rozpoznano charakterystyczne segmenty – formy wieloboczne, wrzecionowate, zygzakowate i wachlarzowate kształtki – wyprodukowane w latach 1927–28 dla nowego gmachu Prezydium Policji we Wrocławiu. Na ścianach stolarni, typowej jednokondygnacyjnej, dwuszczytowej hali produkcyjnej (1929), mamy wzornik kolorystyki i faktur płytek ceramicznych szklwionych. Na tle lica z białokremowej i błękitnej szklwionej cegły występują fryzy i proste figury geometryczne skomponowane z flizów w odcieniach kobaltu, zieleni, żółcieni i brązów. Dekoracja komina kotłowni (1920–27) to niemal jubilerska, geometryczna kompozycja zestawiona z wielobarwnych, szklwionych flizów na srebrnoszarym, połyskującym w zmiennym świetle licy.

Ciekawym sposobem na zagospodarowanie odpadów poprodukcyjnych cegielni i klinkierni było ich wykorzystanie do utwardzania podłoża wewnętrznych i zewnętrznych traktów komunikacyjnych. W częściowo porośniętych samosiejkami traktach zidentyfikowano aż dziewięć różnych rodzajów kompozycji ułożonych z tłuczki ceramicznej – silikatywnej, klinkierowej o różnym stopniu wypału, ceglanej, płytek i flizów oraz kostek z mas ceramicznych. Takie wtórne wykorzystanie surowca przypomina współczesny mechanizm wzorowego recyklingu.

Wnioski

W praktyce dokumentacyjnej obiektów postindustrialnych najczęściej ograniczamy się do klasycznych metod analizy stylistycznej i formalnej obiektów. Jednak metodologia tych badań powinna także uwzględniać kontekst związany ze specyfiką organizacji pracy i zarządzania zakładem. W przypadku zakładów przemysłu ceramicznego jest to szczególne doświadczenie, polegające na dostrzeżeniu synergii pomiędzy techniką, technologią a sztuką rzemiosła.

Wzornictwo i produkcja detalu architektonicznego są ściśle powiązane z procesem inwestorskim i projektowym, mającym związek z kształtowaniem się estetyki miejskiej i podmiejskiej zabudowy w latach 1850–1930. W badaniach środowiska kulturowego miast właśnie ten szeroki kontekst, uwzględniający logikę powstawania obiektu: projekt – plan – technika – technologia – produkt – inwestor – reklama – prezentacja – wizerunek i identyfikacja firmy, powinien być przedmiotem interdyscyplinarnych badań. Podjęcie tematu pozaestetycznej funkcji dekoracji zespołu obiektów klinkierni w Nowogrodźcu jest kolejną próbą zmierzenia się z tematem „stylu industrialnego”. Określono 7 cech charakteryzujących pozaestetyczną funkcję dekoracji ceramicznej, związanych z synergią procesu tworzenia końcowego produktu. Są to: plenerowa ekspozycja z funkcją reklamy, obserwacja i badania stanu zachowania produktów w warunkach ekspozycji zewnętrznej, wprowadzenie korekt do procesu technologicznego, walor normatywny (historyczny i współczesny), walor badawczy (inventaryzacje i badania konserwatorskie), informacje o strategii zarządzania firmą, przy jednoczesnej dbałości o jej wizerunek, prezentację i identyfikację, oraz zagospodarowanie odpadów poprodukcyjnych cegielni – cechy współczesnego recyklingu.

LITERATURA

- [1] Hensel H., (1927), *Die Entwicklung des Heimortes Ullersdorf am Queis. Kreis Bunzlau*. (b.m.w)
- [2] Landsberger F., (1928), *Die neue Polizeipraesidium*, [w:] „Schlesische Monatshefte”, Jg. 5, nr 12, s. 523
- [3] Liebold B., (1891), *Ziegelrohbau. Taschenbuch für Bauhandwerker I Teil. Sammlung von (...) Sockel-, Band-, Gurt-, und Hauptgesimsen, Details, Fries (...) Enthaltend 480 Figuren, Holzminden*, s. 37–41
- [4] Łukaszewicz-Jędrzejewska E., (2011), *Dokumentacja ewidencyjna zespołu dawnej klinkierni w Nowogrodźcu*, niepubl., w archiwum Dolnośląskiego Konserwatora Zabytków
- [5] Łukaszewicz-Jędrzejewska E., (2014), *Ceramiczna dekoracja elewacji budynków zespołu dawnej fabryki klinkieru w Nowogrodźcu koło Bolesławca*, [w:] *Integracja sztuki i techniki w architekturze i urbanistyce*, Bydgoszcz, s. 213–223
- [6] Klinkott M., (1988), *Die Backsteinbaukunst der Berliner Schule, von K.F. Schinkel bis zum Anfang des Jahrhunderts*, Berlin, s. 18–20.
- [7] *Ornamente und Skulpturen nach Persius, Schinkel, Stiler, Strack, Stier und andere berühmten Architekten so wie nach antiken Modellen aus Chaussee-Staub und terra cotta gefertigt in der Fabrik von Ernst March Charlottenburg bei Berlin*, z lat 1873, 1880–88, Berlin

Zdjęcia wykonała Ewa Łukaszewicz-Jędrzejewska (stan z roku 2011).